

Franciszek Hackemer^a

orcid.org/0000-0003-1966-4926

Badania architektoniczne krypty w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu

Architectural Investigation of the Crypt in St. Elizabeth Church in Wrocław

Słowa kluczowe: kościół św. Elżbiety, Wrocław, fotogrametria, badania architektoniczne, stratygrafia, rozwarstwienie, architektura

Keywords: St. Elizabeth church, Wrocław, photogrammetry, architectural survey, stratigraphy, stratification, architecture

Wrocławski kościół św. Elżbiety stoi przy północno-zachodnim narożu Rynku. Nie jest to pierwsza świątynia w tym miejscu¹. Relikty poprzedniego kościoła znajdują się pod posadzką fary, zabezpieczone jako zaprojektowana w końcu XX-wieku krypta. Jest to pomieszczenie położone na wysokości arkady tęczącej nawy głównej istniejącego kościoła z posadzką około 3,2 m poniżej dzisiejszego poziomu użytkowego (ryc. 1). Lokalizacja umożliwia dostęp do istotnych dla zrozumienia historii kościoła partii murów, detali i destrukcji. Całe pomieszczenie oraz jego fragmenty niezwiązane z pierwotnym kościołem stanowiły obiekt badań architektonicznych przeprowadzonych przez autora pod kierunkiem prof. Ewy Łuzynieckiej w latach 2021–2022.

Pierwsza wzmianka o kościele pochodzi z 1253 roku i dotyczy przekazania przez książąt Henryka i Władysława² patronatu nad parafią Krzyżowcom z Czerwoną Gwiazdą. Konsekracja przez biskupa Tomasza I nastąpiła cztery lata później, 19 listopada [Codex Diplomaticus Silesiae 1875, sygn. 815, 987]. Znaczący jest dokument z 31 sierpnia 1293 poświadczający założenie szkoły przy kościele przez biskupa Jana. Z lat trzydziestych XIV wieku pochodzą pierwsze znane zapisy dotyczące fundacji ołtarzowych

St. Elizabeth's Church in Wrocław is located at the north-west corner of the Market Square. It is not the first religious building on this site.¹ Relics of an earlier church are located under the floor of the current one, secured as a crypt designed in the late twentieth century. It is a space located below the chancel arch of the existing church with the floor approximately 3.2 m lower than today's level (Fig. 1). The location allows access to batches of masonry, details and destructs that are important for understanding the history of the church. The entire space and its parts unrelated to the former church were the subject of an architectural investigation carried out by the author under the supervision of Professor Ewa Łuzyniecka in 2021–2022.

The first written record of the church dates from 1253 and concerns the transfer of the patronage of the parish by Dukes Henry and Ladislaus² to the Crusaders with the Red Star. The consecration by Bishop Thomas I took place four years later, on November 19 [Codex Diplomaticus Silesiae 1875, sign. 815, 987]. A document of August 31, 1293, attesting to the foundation of a school at the church by Bishop John is significant. The first known records of altar foundations in the church date from the 1430s [Codex Diplomaticus Silesiae 1923, sign. 5288, 5779]. Most of these are dates

^a doktorant w Katedrze Konserwacji Architektury i Rewaloryzacji Krajobrazu Kulturowego Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej

^a Ph.D. candidate, Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

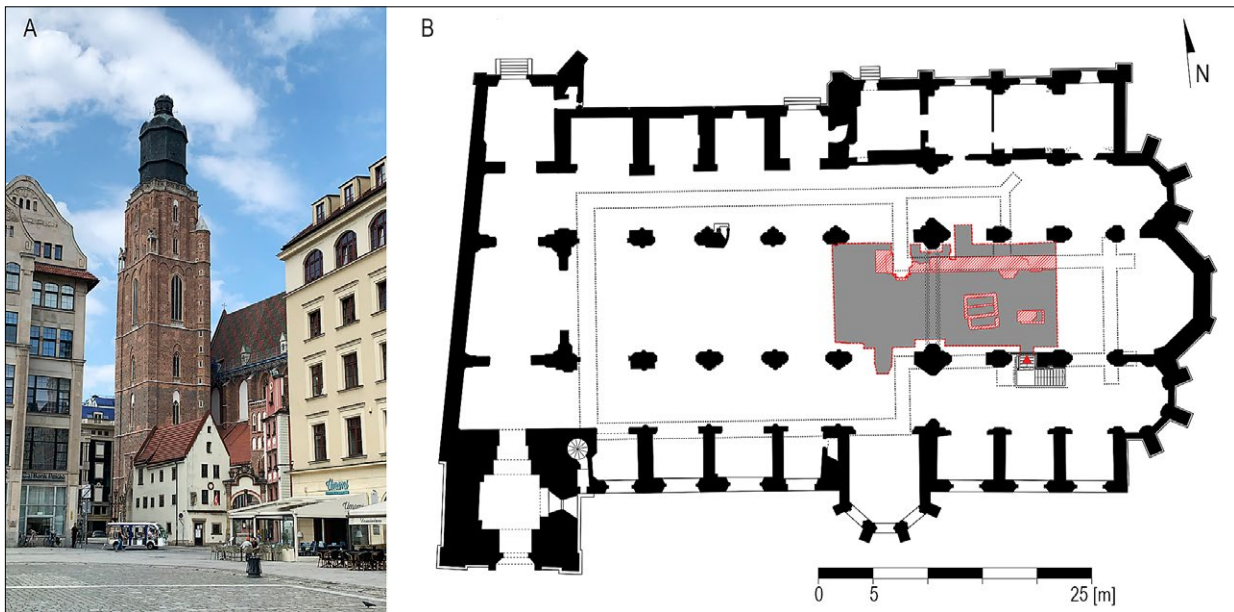
Cytowanie / Citation: Hackemer F., Architectural Investigation of the Crypt in St. Elizabeth Church in Wrocław. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2023, 76:153–171

Otrzymano / Received: 11.03.2023 • **Zaakceptowano / Accepted:** 12.09.2023

doi: 10.48234/WK76CRYPT

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu, stan z 2022; A – widok od strony południowo-wschodniej, B – rzut przyziemia wg pomiaru PKZ [PKZ 1977] oraz modeli fotogrametrycznych z zaznaczoną kryptą i rekonstrukcją rzutu kościoła pierwotnego wg jego odkrywców; przerys za: Lasota, Rozpędowski 1980, s. 62); fot. i oprac. autor

Fig. 1. St. Elizabeth Church in Wrocław, state as of 2022; A – view from the south-eastern side, B – ground plan according to the PKZ measurement [PKZ 1977] and photogrammetric models with marked crypt and reconstruction of the ground plan of the primary church according to its discoverers; redrawn after: Lasota, Rozpędowski 1980, p. 62); photo and compilation by the author

w kościele [Codex Diplomaticus Silesiae 1923, sygn. 5288, 5779]. Najwięcej ich znamy z lat 1360–1390 [Stelmach 1991; 1995]. Mniej więcej od połowy XIV wieku trwała budowa wieży, która po ukończeniu w 1482 roku była najwyższą na Śląsku. W 1529 roku podczas silnej wichury zwieńczenie zawaliło się. Dość szybko wzniesiono nowy hełm, którego rekonstrukcja wieńczy wieżę do dziś. W 1649 roku zawaliły się trzy północne filary korpusu. Już dwa lata później filary były ukończone oraz przekryte sklepieniami [Grundmann, Burgemeister 1933, s. 80–82]. Kolejna katastrofa była efektem prac konserwatorskich w 1857 roku. Zawaliły się dwie podpory południowe korpusu. Odbudowa miała miejsce w roku 1858 [Grundmann, Burgemeister 1933, s. 86]. Okres II wojny światowej kościół przetrwał bez poważniejszych uszkodzeń. Niestety w drugiej połowie XX wieku dotknęły go trzy pożary. Pierwszy z nich, w 1960 roku, wywołany uderzeniem pioruna [Kaczmarek 2011, s. 243–245], strawił hełm wieży. Odbudowano go w ciągu dwóch lat, ale w 1976 roku ponownie spłonął. Jeszcze podczas odbudowy wybuchł największy z pożarów, który strawił wieżę i dach nawy głównej. Zniszczone partie zostały odbudowane, czego zwieńczeniem była niedawna rekonstrukcja prospektu organowego.

Stan badań

Jeszcze przed połową XIX wieku Johann Gottlieb Kunisch stworzył opracowanie dotyczące wyłącznie kościoła św. Elżbiety, w którym spisał jego znaną ze źródeł historię, a przede wszystkim dokładnie opisał wyposażenie wnętrza. Dzieje kościoła przedstawiono

from 1360–1390 [Stelmach 1991; 1995]. Around the middle of the fourteenth century, the construction of the tower was in progress, which when completed in 1482 was the highest in Silesia. In 1529, during a strong windstorm, the spire collapsed. Quite soon a new spire was erected, the reconstruction of which still crowns the tower today. In 1649, three northern columns of the nave collapsed. Just two years later, the pillars were completed and topped with vaults [Grundmann, Burgemeister 1933, pp. 80–82]. Another catastrophe was the result of restoration work in 1857, as two south pillars of the nave collapsed. Reconstruction took place in 1858 [Grundmann, Burgemeister 1933, p. 86]. The church survived the Second World War without major damage. Unfortunately, it was affected by three fires in the second half of the twentieth century. The first of these, in 1960, caused by a lightning strike [Kaczmarek 2011, pp. 243–245], consumed the tower's spire. It was reconstructed within two years but burned down again in 1976. While it was still being rebuilt, the largest of the fires occurred, consuming the tower and the roof of the nave. The damaged parts were reconstructed, culminating in the recent restoration of the pipe organ.

State of research

Even before the middle of the nineteenth century, Johann Gottlieb Kunisch had written a study exclusively on St. Elizabeth's Church, in which he compiled its history, known from historical sources, and above all described the interior furnishings in detail. The history of the church was briefly presented. Kunisch hypothesized the existence of an earlier church dedicated to St.

skrótowo. Kunisch domyślał się istnienia wcześniejszego kościoła pod wezwaniem św. Wawrzyńca, który według niego sponął w 1241 roku podczas najazdu mongolskiego [Kunisch 1841, s. 5].

Johann Carl Schmeidler stworzył najistotniejsze z XIX-wiecznych opracowań dziejów kościoła, opublikowane z okazji jego 600-lecia. Praca obejmuje zakres chronologiczny nie tylko historię kościoła gotyckiego – znanego autorowi, lecz również wcześniejszego. Schmeidler domyślał się istnienia w tym miejscu budowli drewnianej o wezwaniu św. Wawrzyńca. Miała ona zostać zniszczona podczas najazdu mongolskiego. Badacz sugerował również, że kościół został wzniesiony na terenie dawnego miejsca kultu religijnego z czasów przedchrześcijańskich [Schmeidler 1857, s. 2–12].

Hermann Luchs stworzył precyzyjny katalog zabytków kościoła gotyckiego, w którym oprócz licznych opisów wyposażenia zawarł jego skróconą historię budowlaną. Próby datowania pierwotnego kościoła oparł na dokumencie z 26 lutego 1253 [Luchs 1860].

Opis całego kościoła gotyckiego został przedstawiony w drugim tomie opracowania Ludwiga Burgemeistera i Günthera Grundmanna z 1933 roku. Z perspektywy badań nad historią architektury jest to dzieło wyjątkowo istotne, zawiera bowiem rozwarstwienie chronologiczne wraz z rysunkiem rzutu. Opisane zostały w nim znane przebudowy i remonty kościoła oraz katastrofy budowlane [Burgemeister, Grundmann 1933].

Wykopalka prowadzone w latach 1977–1986 przez Jerzego Rozpędowskiego, Czesława Lasotę i Jerzego Piekalskiego zaowocowały przełomowym odkryciem relikwów pierwszej świątyni oraz licznych pochówków, w tym starszych niż sama budowla. Trzy opublikowane opracowania, stanowiące zwieńczenie badań, są zapisem odkryć opatrzonym analizą stylową, materiałową i stratygraficzną relikwów oraz próbą datowania i rekonstrukcji [Lasota, Rozpędowski 1980; Piekalski 1994; Lasota, Piekalski 1996]. Badacze rozróżnili trzy fazy budowy świątyni:

- wzniesienie chóru w pierwszej tercji XIII wieku,
- budowę korpusu w latach 1245–1257,
- budowę aneksu przy północnej ścianie prezbiterium w drugiej połowie XIII stulecia.

Wyznaczyli również pięć kolejnych posadzek prezbiterium kościoła.

Kilkakrotnie temat poruszyła Hanna Kozaczewska-Golasz, analizując relikty i podejmując próby rekonstrukcji układu przestrzennego kościoła. Badaczka początkowo uznała, że odtworzenie układu przestrzennego jest niemożliwe [Kozaczewska-Golasz 1986, s. 34], jednak w późniejszych pracach wskazywała na układ halowy, argumentując to popularnością tego typu obiektów w XIII wieku na Śląsku [Kozaczewska-Golasz 1997, s. 33; 2013, s. 9; 2015, s. 230].

Głos w sprawie pierwszego kościoła zabrał Jakub Adamski, koncentrując się przede wszystkim na zagad-

Lawrence, which according to him was burnt down in 1241 during the Mongol invasion [Kunisch 1841, p. 5].

Johann Carl Schmeidler wrote the most significant nineteenth-century study of the history of the church, published on its sixcentenary anniversary. The work covers the chronological scope not only of the history of the Gothic church—known to the author—but also of the previous church. Schmeidler assumed the existence of a wooden building dedicated to St. Lawrence on this site. It was allegedly destroyed during the Mongol invasion. The researcher also suggested that the church had erected on the site of a former religious worship site from pre-Christian times [Schmeidler 1857, pp. 2–12].

Hermann Luchs developed a precise catalogue of the monuments of the Gothic church, in which, in addition to numerous descriptions of the furnishings, he included an abbreviated architectural history of the church. He based his attempts to date the former church on a document dated February 26, 1253 [Luchs 1860].

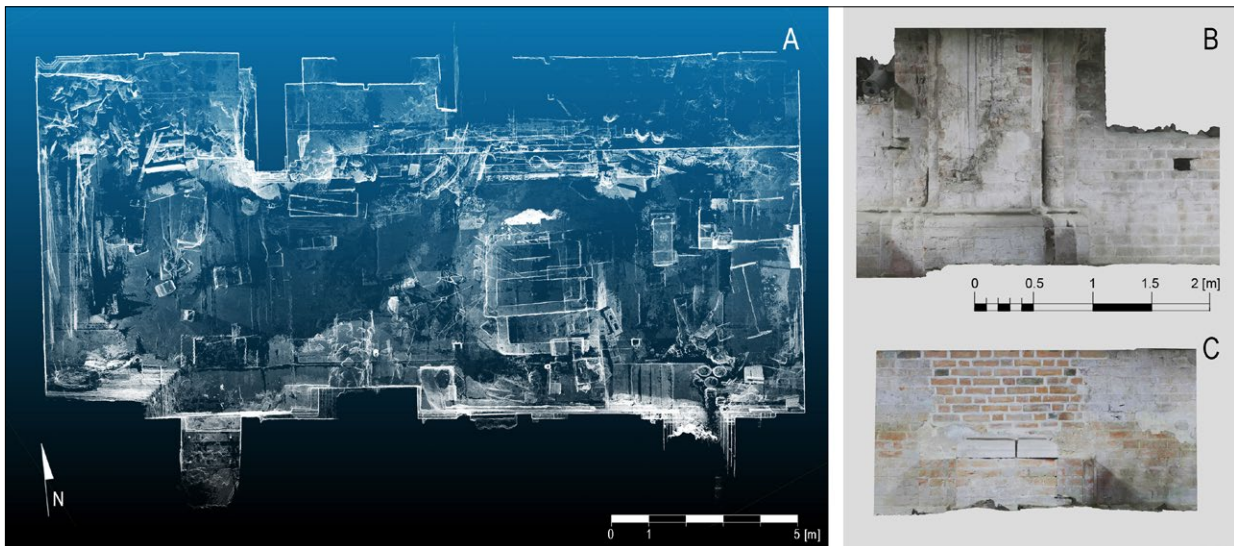
A description of the entire Gothic church is presented in the second volume of Ludwig Burgemeister and Günther Grundmann's 1933 study. From the viewpoint of architectural history research, this work is exceptionally important, as it contains a chronological stratification together with a plan drawing. It describes known alterations and renovations to the church as well as building disasters [Burgemeister, Grundmann 1933].

The excavations carried out between 1977 and 1986 by Jerzy Rozpędowski, Czesław Lasota and Jerzy Piekalski resulted in the milestone discovery of the relics of the first church and numerous burials, including those older than the building itself. The three published studies, which represent the conclusion of the research, are a record of the discoveries accompanied by a stylistic, material and stratigraphic analysis of the relics and an attempt at dating and reconstruction [Lasota, Rozpędowski 1980; Piekalski 1994; Lasota, Piekalski 1996]. The researchers distinguished three construction phases of the church:

- the erection of the chancel in the first third of the thirteenth century,
- the construction of the nave between 1245 and 1257,
- the construction of an annex by the northern wall of the chancel in the second half of the thirteenth century.

They also mapped out five successive floors of the church's chancel.

The matter was raised several times by Hanna Kozaczewska-Golasz, who analyzed the relics and attempted to reconstruct the spatial layout of the church. The researcher initially concluded that it was impossible to reconstruct the spatial layout [Kozaczewska-Golasz 1986, p. 34], but in later works she pointed to a hall church, arguing for the popularity of this type of building in thirteenth century Silesia [Kozaczewska-Golasz 1997, p. 33; 2013, p. 9; 2015, p. 230].

Ryc. 2. Skan fotogrametryczny – chmura punktów krypty, 2022; A – rzut, B – widok ściany północnej dawnego prezbiterium z filarem tęczowym, słupkami i bazą, C – widok ściany północnej dawnego prezbiterium z cokolem półfilara i bazą; oprac. autor

Fig. 2. Photogrammetric scan – crypt point cloud, 2022; A – plan, B – view of north wall of former chancel with chancel arch pillar, colonettes and base, C – view of north wall of former chancel with half-pillar pedestal and base; by the author

nieniach genezy stylowej [Adamski 2017, s. 160–165]. Autor wiązał pierwszy kościół z architekturą świątyń mendykanckich, szczególnie mocno wskazując na chór wrocławskiego kościoła Dominikanów. Podtrzymał również tezę Hanny Kozaczewskiej-Golasz o halowym układzie korpusu, zwracając uwagę na podobieństwo do kościoła Dominikanów w Iglawie.

W ostatnim czasie na temat pierwszego kościoła wypowiedzieli się także Tomasz Kastek i Roland Mruczek [2019]. Autorzy powtórzyli wnioski odkrywców kościoła dotyczące datowania jego poszczególnych partii, podkreślając jednocześnie rolę cezury roku 1241. Poparli też postulat Hanny Kozaczewskiej-Golasz o halowym układzie pierwszego korpusu.

Opis badań

Badania architektoniczne rozpoczęto od pomiarów krypty. Zastosowano fotogrametrię do stworzenia cyfrowego modelu 3D. Jako dokumentacja i podstawa obliczeń³ posłużyły 1034 fotografie pomieszczenia, wykonane zgodnie z zasadami tworzenia modeli, z odpowiednim przesunięciem i pokryciem [Bednarz *et al.* 2016, s. 120; Elkhachy 2019, s. 2–3]. Stosunkowo duża liczba zdjęć wynikała z trudnych warunków terenowych i oświetleniowych. Użycie około 1000 fotografii dało algorytmowi odpowiednią liczbę danych oraz pozwoliło osiągnąć pożądaną dokładność modelu [Karnicki 2022, s. 92]. Wygenerowana chmura punktów była podstawą rysunkowej inwentaryzacji CAD oraz dalszych obliczeń, prowadzących do powstania teksturowanego modelu siatkowego⁴. Ten został następnie zoptymalizowany i wyskalowany. Następnie wyeksportowane zostały ortoobrazy ścian, stanowiące podstawę rysunków wektorowych (ryc. 2). We wstępnym etapie inwentaryzacji całego kościoła wykorzystano także prace PPKZ z 1977 roku.

Jakub Adamski provided a voice on the first church, focusing primarily on issues of stylistic genesis [Adamski 2017, pp. 160–165]. The author linked the first church to the architecture of mendicant orders churches, pointing particularly strongly to the chancel of the Dominican church in Wrocław. He also supported Hanna Kozaczewska-Golasz's thesis on the hall-like layout of the naves, noting the similarity to the Dominican church in Jihlava.

Tomasz Kastek and Roland Mruczek [2019] have also recently provided comments on the first church. The authors repeated the conclusions of the discoverers of the church regarding the dating of its individual parts, while emphasizing the role of the year 1241. They also supported the postulate of Hanna Kozaczewska-Golasz about the hall-like layout of the first nave.

Overview of the investigation

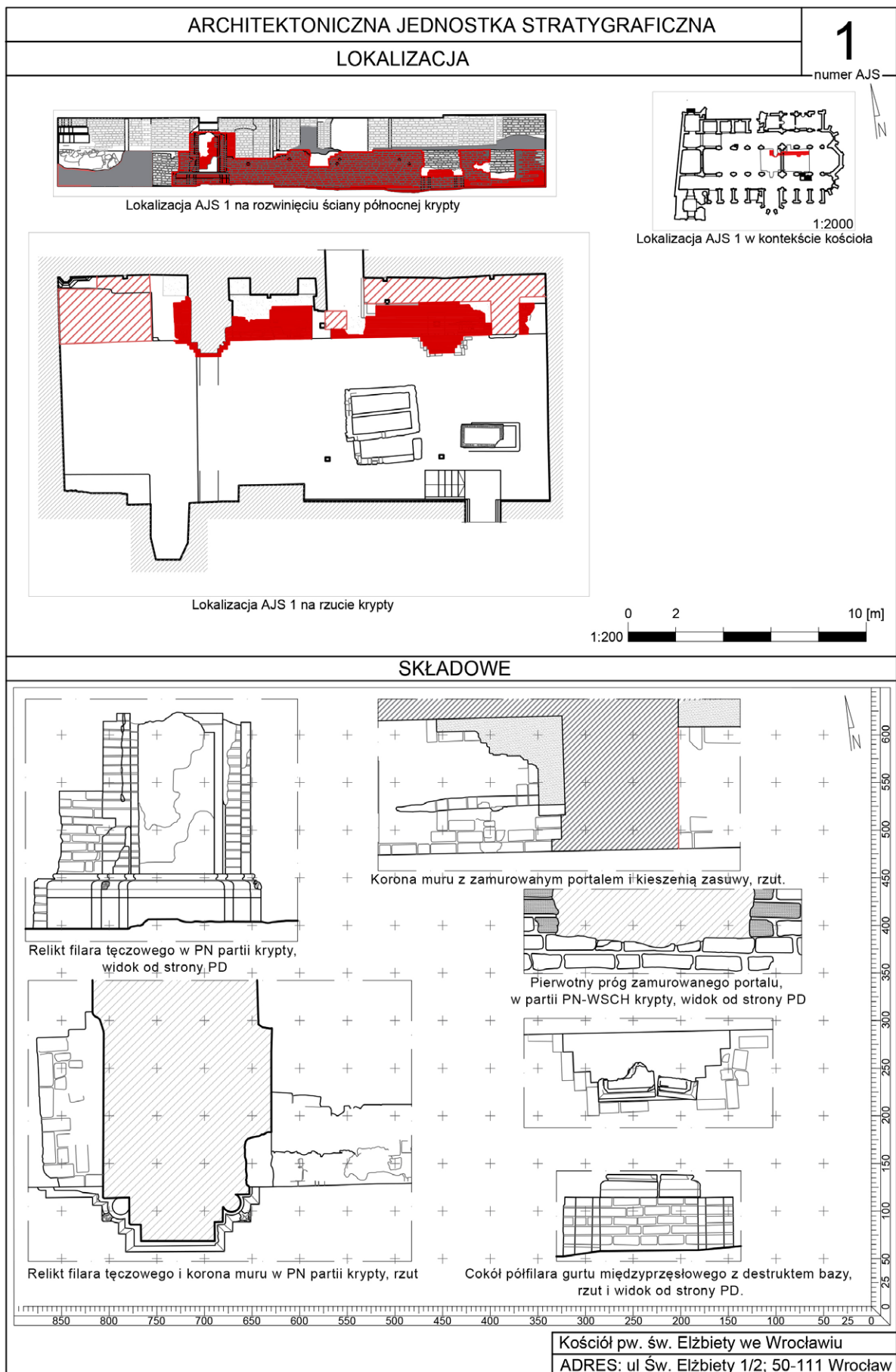
The architectural survey began with measurements of the crypt. Photogrammetry was used to create a digital 3D model. A total of 1,034 photographs of the room, taken in accordance with the principles of model creation, with appropriate offset and coverage, were used as documentation and as the basis for calculations³ [Bednarz *et al.* 2016, p. 120; Elkhachy 2019, pp. 2–3]. The relatively large number of photographs was due to the difficult field and lighting conditions. The use of approximately 1,000 photographs gave the algorithm an adequate amount of data and allowed it to achieve the desired accuracy of the model [Karnicki 2022, p. 92]. The generated point cloud was the basis for a CAD drawing survey and further calculations, leading to a textured mesh model.⁴ The latter was then optimized and scaled. The orthoimages of the walls were then exported, providing the foundation for the vector drawings (Fig. 2). In the initial stage of the survey of the entire church, the 1977 PPKZ study was also used.

AJS	PARAMETRY						
1	OGÓLNE						
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)			
	północna część krypty	prezbiterium pierwotnego kościoła	relikty: ściany północnej, północnego filara tęczowego, cokołu półfilara, portalu	~1561 × 256 × 235 cm			
SZCZEGÓLNE							
	KONSTRUKCJA/TYP	BUDULEC	SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE	
FUNDAMENT							
	-	-	-	-	-	-	-
ŚCIANA							
	północna część krypty	opus emplectum	cegła pełna (27-29 × 12 × 7-8,5 cm), wątek wendyjski	trójkątna (dachfuga)	-	-	-
ARKADY							
	-	-	-	-	-	-	-
PORTAL							
	północno-wschodnia część krypty; portal w ścianie północnej pierwotnego prezbiterium, ok. 130 cm od ściany wschodniej	uskokowy	cegła pełna (27-29 × 12 × 7-8,5 cm), szrafowana	trójkątna (dachfuga)	uskok prosty, o wymiarach 1/2 × 1/2 cegła	-	-
OKNO							
	-	-	-	-	-	-	-
SKLEPIENIE							
	-	-	-	-	-	-	-
WSPORNIK							
	-	-	-	-	-	-	-
ZWORNIK							
	-	-	-	-	-	-	-
PODPORA (KOLUMNA/FILAR/SŁUŻKA)							
	północna część krypty; północny filar tęczowy pierwotnego kościoła	filar o uskokowym profilu z symetrycznie ustawionymi cylindrycznymi słupkami	cegła pełna i cylindryczne kształtki ceramiczne	trójkątna (dachfuga)	-	-	-
COKÓŁ							
	północna część krypty; północny filar tęczowy pierwotnego kościoła	cokół murowany z cegły pełnej	cegła pełna (27-29 × 12 × 7-8,5 cm), wątek wendyjski	trójkątna (dachfuga)	-	-	-
BAZA							
	północna część krypty; północny filar tęczowy pierwotnego kościoła	monolityczny	granit	-	attycki, o wydatniejszym dolnym torusie, z żabkami przy partiach słupek	-	-
	północna część krypty. półfilar między przęsłami chóru dawnego kościoła.	monolityczny	granit	-	attycki, o wydatniejszym dolnym torusie	-	destrukt, zachowane jedynie fragmenty
COKÓŁ (2)							
	północna część krypty; półfilar między przęsłami chóru dawnego kościoła	cokół murowany z cegły pełnej	cegła pełna (27-29 × 12 × 7-8, cm), wątek wendyjski	trójkątna (dachfuga)	-	-	-
GŁOWICA							
	-	-	-	-	-	-	-
SZCZYT							
	-	-	-	-	-	-	-
FRYZ							
	-	-	-	-	-	-	-
GZYMS							
	-	-	-	-	-	-	-
WIĘŻBA DACHOWA							
	-	-	-	-	-	-	-
POKRYCIE DACHU							
	-	-	-	-	-	-	-
POZOSTAŁY DETAL							
	-	-	-	-	-	-	-

Tab. 1. AJS 1 – cechy technologiczne; oprac. autor

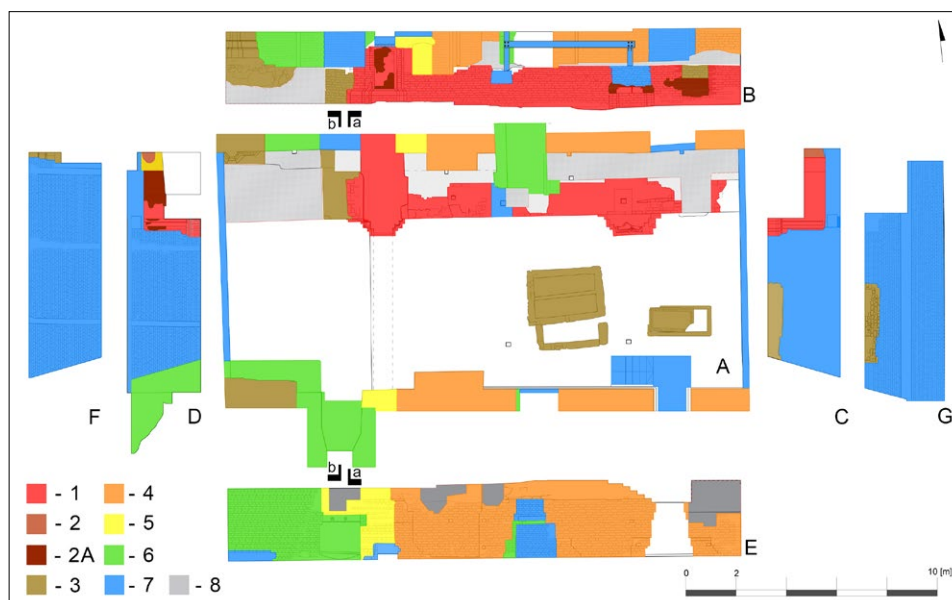
AJS	SPECIFICATIONS						
1	GENERAL						
	LOCALISATION	BUILDING	COMPONENTS	DIMENSIONS (max.)			
	Northern side of the crypt	The primary chancel	Relics of: northern wall, northern pillar of the chancel arch, half-pillar pedestal, portal	~1561 × 256 × 235 cm			
	DETAILS						
		STRUCTURE TYPE	BUILDING MATERIAL	JOINT	PROFILE	PLASTER	OTHERS
	FOUNDATION						
	-	-	-	-	-	-	-
	WALL						
	Northern side of the crypt	opus emplectum Flemish bond	Solid bricks (27–29 × 12 × 7–8,5 cm),	triangular (roof joint)	-	-	-
	ARCADE						
	-	-	-	-	-	-	-
	PORTAL						
	North-eastern part of the crypt; northern wall of the primary chancel, circa 130 cm from the east wall.	Single offset	Solid bricks (27–29 × 12 × 7–8,5 cm), engraved	Extruded, V-shaped	offset 1/2 × 1/2 brick	-	-
	WINDOW						
	-	-	-	-	-	-	-
	VAULT						
	-	-	-	-	-	-	-
	CANTILEVER						
	-	-	-	-	-	-	-
	KEYSTONE						
	-	-	-	-	-	-	-
	BUTTRESS/PILLAR/COLUMN/COLONNETTE						
	Northern side of the crypt. Northern chancel arch column (the primary church)	stepped column with symmetrically aligned cylindrical colonnettes	Regular solid bricks and cylindrical ceramic bricks	Extruded, V-shaped	-	-	-
	PEDESTAL						
	Northern side of the crypt. Northern chancel arch column (the primary church)	Masonry, solid bricks in Flemish bond	Solid bricks (27–29 × 12 × 7–8,5 cm),	Extruded, V-shaped	-	-	-
	BASE						
	Northern side of the crypt. Northern chancel arch column (the primary church)	monolithic	granite	-	Attic, with a more prominent lower torus, with spurs at the parts of the colonnettes	-	-
	Northern side of the crypt. Half-pillar between bays of the chancel.	monolithic	granite	-	Attic, with a more prominent lower torus	-	Destruct – only partially preserved
	PEDESTAL (2)						
	Northern side of the crypt. Half-pillar between bays of the chancel.	Masonry, solid bricks in Flemish bond	Solid bricks (27–29 × 12 × 7–8,5 cm),	Extruded, V-shaped	-	-	-
	CAPITAL						
-	-	-	-	-	-	-	
GABLE							
-	-	-	-	-	-	-	
FRIEZE							
-	-	-	-	-	-	-	
CORNICE							
-	-	-	-	-	-	-	
ROOF TRUSS							
-	-	-	-	-	-	-	
ROOF							
-	-	-	-	-	-	-	
OTHER DETAILS							
-	-	-	-	-	-	-	

Tab. 1 ASU 1 – technological features; by the author

Ryc. 3. Lokalizacja i elementy składowe AJS 1, oprac. autor

Fig. 3. Location and components of ASU 1, prepared by the author

Ryc. 4. Badania architektoniczne z 2022 r. w krypcie; A – rzut, B – ściana północna, C – przekrój a–a, D – przekrój b–b, E – ściana południowa, F – ściana zachodnia, G – ściana wschodnia. Fazy budowy: 1 – pierwotne prezbiterium, ok. 1220–1240, 2 – korpus pierwotny ok. 1240 – 1260, 2A – przebudowa prezbiterium i aneksu, koniec XIII w., 3 – korpus gotycki – ?, 4 – prezbiterium gotyckie – ?, 5 – wzmocnienia konstrukcji po katastrofie budowlanej, 1649 – ok. 1651, 6 – wzmocnienia konstrukcji po katastrofie budowlanej i kanały c.o. – 1857–1891, 7 – prace przygotowujące do ekspozycji, 1981–1995, 8 – brak dostępu; oprac. autor

Fig. 4. Architectural research of 2022 in the crypt; A – plan, B – north wall, C – section a–a, D – section b–b, E – south wall, F – west wall, G – east wall. Construction phases: 1 – primary chancel, c. 1220–1240, 2 – primary nave c. 1240–1260, 2A – alteration of chancel and annex, late thirteenth century, 3 – Gothic body – ?, 4 – Gothic chancel – ?, 5 – structural reinforcements after building disaster, 1649 – c. 1651, 6 – structural reinforcements after building disaster and central heating channels. – 1857–1891, 7 – preparatory work for the exhibition, 1981–1995, 8 – no access; by the author

Po zakończeniu inwentaryzacji rysunkowej rozpoczęto badania architektoniczne metodą stratygraficzną i wydzielenie architektonicznych jednostek stratygraficznych – elementów krypty powstałych w tym samym czasie⁵. Ostatecznie wydzielono 32 AJS, których zasięg pokrył całą kryptę. Każda z nich została opisana przy pomocy tabeli i rysunków inwentaryzacyjnych. Zbiór wszystkich tabel i ilustracji zostanie przedstawiony w dysertacji przygotowywanej przez autora, dlatego w artykule zaprezentowano jedynie tablicę graficzną AJS 1 (ryc. 3) oraz opisującą ją tabelę (tab. 1). Ten zbiór informacji, oględziny *in situ* oraz przygotowana inwentaryzacja były podstawą wyznaczenia siedmiu faz budowlanych między mniej więcej 1220 rokiem a końcem XX wieku (ryc. 4).

Faza 1– pierwotne prezbiterium

Do tej fazy przypisano relikty prezbiterium pierwszego kościoła w jego pierwotnej formie. Jest to: zachowany do wysokości około 160 cm fragment muru wykonanego w technice *opus emplectum* z cegły w wątku wendyjskim z trójkątną spoiną oraz wysoki na 235 cm relikw filara z ceramicznymi, cylindrycznymi słupkami i granitową bazą z ząbkami. Cegły lica filara mają szrafowaną fakturę. W części środkowej reliktu ściany znajduje się cokol półfilara, którego powiązanie z murem wskazuje na równoczesne wykonanie. Do niej należą też dwa fragmenty granitowej bazy o profilu bliźniaczym do detalu z filara zachodniego, obecnie niezwiązane z cokołem.

Once the drawing survey was completed, architectural research began using the stratigraphic method and separating architectural stratigraphic units—elements of the crypt created at the same time.⁵ In the end, 32 ASU were separated, the extent of which covered the entire crypt. Each of them was described with the help of tables and drawings. The collection of all tables and illustrations will be presented in a dissertation that is being prepared by the author as of the time of writing of this paper, so only the graphical table of ASU 1 (Fig. 3) and the table describing it (Table 1) are presented in this paper. This set of information, the *in situ* inspection and the survey were the basis for the delineation of seven construction phases between approximately 1220 and the end of the twentieth century (Fig. 4).

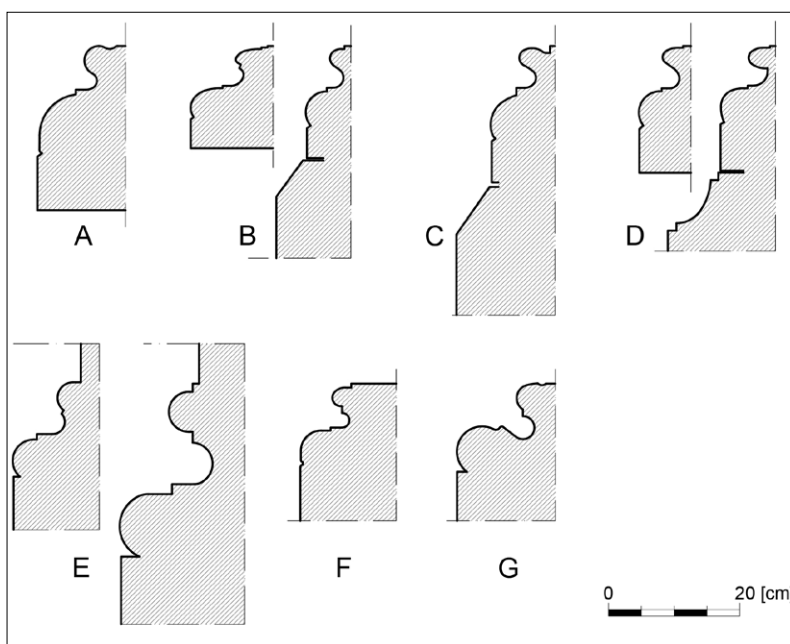
Construction phase 1 – the primary chancel

The relics of the chancel of the first church in its original form are assigned to this phase. These are: a surviving, up to a height of about 160 cm, piece of masonry made in the *opus emplectum* technique of bricks arranged in a monk bond pattern with extruded, V-shaped joints, and a 235 cm high relic of a pillar with ceramic cylindrical shafts and a granite base with spur. The bricks of the pillar face have a grained texture. In the central part of the wall relic is the pedestal of a half-pillar, whose association with the wall indicates simultaneous construction. Also belonging to it are two fragments of a granite base with a profile parallel to the detail from the west pillar, now unrelated to the

Ryc. 5. Relikty fragmentów portali; A, B – kościół św. Elżbiety we Wrocławiu: kieszeń zasuw, węgar i uskoki portali, 2021 (rys. i fot. autor), C – kościół Franciszkanów w Głogowie, kieszeń zasuw (fot. Zygmunt Łuniewicz)

Fig. 5. Relics of fragments of portals; A, B – St. Elizabeth Church in Wrocław: drawbar slot, jamb and portal step, 2021; drawing and photo by the author; C – Franciscan Church in Głogów, drawbar slot; photo by Zygmunt Łuniewicz

Ryc. 6. Zestawienie profili baz z XIII-wiecznych kościołów Wrocławia; A – pierwotny kościół św. Elżbiety, B – Kościół św. Idziego, C – kaplica (tzw. Relikwiarzowa) z Ostrowa Tumskiego, D – kościół św. Jakuba i Wincentego, E – kościół cysterek w Trzebnicy, F – portal kościoła NMP w Środzie Śląskiej, G – kościół narodzenia NMP w Złotoryji; A, F, G – oprac. autor; B–D – przerys za E. Małachowiczem [Małachowicz 1994, s. 45], E – przerys za: Świechowski 1955, s. 283

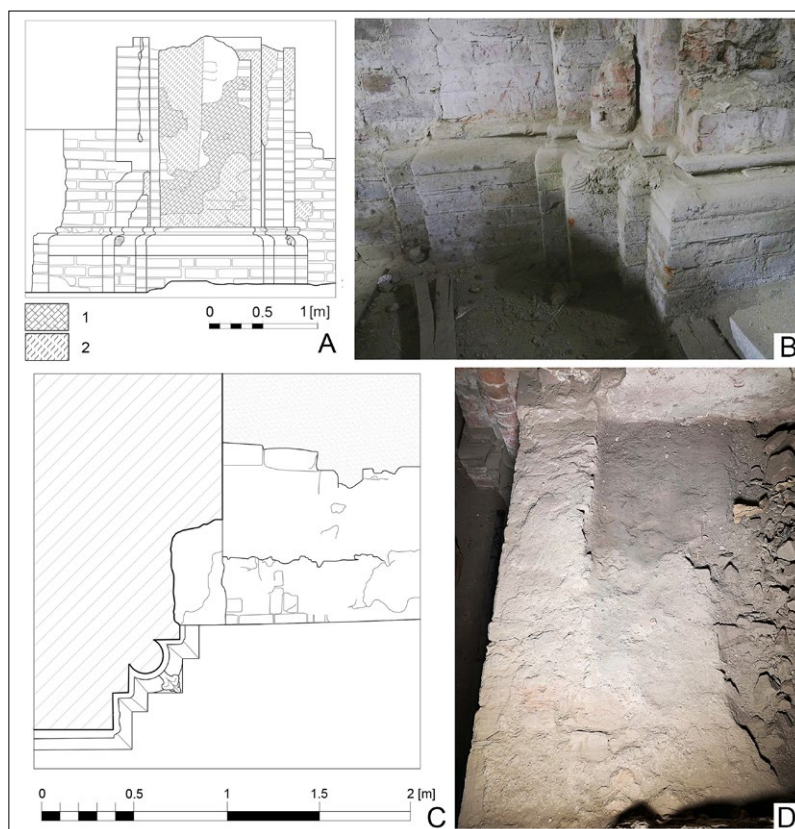
Fig. 6. Compilation of base profiles from thirteenth-century churches in Wrocław; A – the primary church of St. Elizabeth, B – St. Giles Church, C – the chapel (the so-called reliquary chapel) from Ostrów Tumski, D – the church of St. Jacob and St. Vincent, E – Cistercian church in Trzebnica, F – portal of the church of the Blessed Virgin Mary in Środa Śląska, G – church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Złotoryja; A, F, G – prepared by the author; B–D – redrawn after E. Małachowicz [Małachowicz 1994, p. 45], E – taken from: Świechowski 1955, p. 283

Około 130 cm od wschodniej ściany krypty w murze romańskim widoczny jest relikw fragmentu jednokrokowego portalu ze szrafowanej cegły z mocno zużytym progiem. Około 120 cm powyżej, w koronie muru, zachowała się pozostałość po kieszeni zasuw drzwi. O funkcji podłużnego wgłębienia świadczą charakterystyczne zarysowania na licu kształtek ceramicznych (ryc. 5). Również początek czołowej ściany północnej korpusu należy do opisywanej fazy, na co wskazuje brak śladów wtórnego wiązania z filarem tęczowym.

Datowanie pierwszej fazy budowy romańskiego kościoła, znane z dotychczasowej literatury, było oparte na analizie stylowej relikwów oraz źródłach pisanych. Nie budzi ono wątpliwości. Można chyba przyjąć poglądy Lasoty i Rozpędowskiego, poparte przez Mruczkę i Kastkę, z późniejszą korektą Adamskiego, określające czas powstania fazy I na około 1220–1240. Potwierdza to także porównanie przekrojów baz wybranych kościołów wrocławskich z elementami zmierzonymi w pierwszym prezbiterium kościoła św. Elżbiety (ryc. 6).

pedestal. About 130 cm from the eastern wall of the crypt in the Romanesque wall, the relic of a single stepped portal of grained brick with a heavily worn threshold is visible. About 120 cm above, in the top of the wall, the remnant of a drawbar slot is preserved. The function of the longitudinal niche is evidenced by characteristic scratches on the face of the ceramic, custom-shaped bricks (Fig. 5). Furthermore, the beginning of the eastern wall of the north aisle belongs to this phase, as indicated by the absence of traces of a secondary tie to the chancel arch pillar.

The dating of the first phase of construction of the Romanesque church, known from previous literature, was based on a stylistic analysis of the relics and written sources. It does not raise any doubts. It is probably possible to accept the views of Lasota and Rozpędowski, supported by Mruczek and Kastek, with a later correction by Adamski, defining the time of the construction of phase I as around 1220–1240. This is also confirmed by comparing the cross-sections of the bases of selected Silesian churches with the details measured in the first chancel of St. Elizabeth's Church (Fig. 6).

Ryc. 7. Badania architektoniczne z 2022 r. w krypcie. A, B – filar tęczyowy pierwotnego kościoła. A – widok od południa, 1 – lico zerwane, 2 – tynk wapienny, B – partia zachodnia, C, D – styk północnej ściany prezbiterium z filarem tęczyowym i początkiem ściany czołowej korpusu, widoczna wykuta wtórnie nisza z zakrystii, C – rzut, D – widok z góry; fot. i oprac. autor

Fig. 7. Architectural survey of 2022 in the crypt. A, B – chancel arch pillar of the primary church. A – view from the south, 1 – ripped face, 2 – lime plaster, B – western part, C, D – junction of the northern wall of the chancel with the chancel arch pillar and the beginning of the eastern wall of the northern aisle, secondary carved niche from the sacristy is visible, C – plan, D – view from above; photo and drawings by the author

Faza 2, 2A – pierwotny korpus

Faza 2, podczas której dobudowano do chóru korpus, obejmuje niewielki fragment ściany czołowej dostawionej do północnego filara tęczy. O takiej kolejności budowy świadczy styk murów. Pozostałe odkryte podczas prac z 1976 roku relikty korpusu nie są dziś dostępne.

Fazą 2A nazwano pozostałości po przebudowie pierwszego prezbiterium. Zaliczono do niej relikty tynku na licu muru fazy 1 oraz destrukcję wapiennej posadzki powyżej progu portalu. Tynk z polichromią imitującą wątek ceglany założono powyżej cokołu półfilara. Jest to dowód na skuteczną podparcie w trakcie przebudowy prezbiterium, prawdopodobnie obejmującej zmianę sklepień.

Podobnie wykończono mur w miejscu zerwanego lica lizeny filara tęczyowego. Mowa tu jedynie o jej zachodniej części – widoczna jest równa granica tynkowania przebiegająca w połowie szerokości. We wschodniej połowie lico też zostało zerwane, nastąpiło to jednak później i mur nie został pokryty tynkiem. Zapewne do tego etapu należą pozostałości tynku na zewnętrznym licu północnej ściany czołowej korpusu. Otynkowana została też jego część w grubości ściany prezbiterium. Jest to relikw niszy o wymiarach

Construction phase 2 – the primary nave

Phase 2, during which the corpus was added to the chancel, includes a small piece of the eastern wall attached to the northern pillar of the chancel arch. This order of construction is evidenced by the junction of the walls. Other relics of the nave discovered during the 1976 work are not accessible today.

Phase 2A was named after the remodeling of the first chancel. This included plaster relics on the face of the phase 1 wall and the destruction of the limestone flooring above the portal threshold. Plaster with a polychrome imitation brick weft was established above the pedestal of the half-pillar. This is evidence of the removal of the buttress during the remodeling of the chancel, probably involving the alteration of the vaults.

The masonry in the place of the broken face of the lesene of the chancel arch was similarly finished. Only its western half is affected—an even plastering line running halfway across is visible. In the eastern half, the face was also torn off, but this occurred later, and the wall was not plastered. Probably the remains of the plaster on the outer face of the north aisle eastern wall belong to this stage. A part of it in the above the chancel wall relics was also plastered. This is the relic of a niche measuring approximately 60 × 85 cm carved into the

około 60 × 85 cm wykutej od zewnątrz w ścianie chóru (ryc. 7). Ślady po kolejnym podniesieniu posadzki również zaliczono do fazy 2A. Jest to fragment muru w wątku gotyckim, którym zamknięto dolną partię portalu. Na górnej warstwie cegieł widoczny jest nikiły ślad po posadzce.

Budowa korpusu, przypisana do fazy 2, zapewne miała miejsce w latach po nawale mongolskiej, około 1241–1257⁶. Przekonuje o tym prawdopodobne datowanie chóru na lata bezpośrednio poprzedzające najazd. Zapewne korpus także miał zostać sklepiony, co sugeruje obecność słuzek po zachodniej stronie filara tęczy. Ich brak w narożach korpusu był interpretowany jako zaprzeczenie istnienia sklepień w tej części kościoła [Lasota, Rozpędowski 1980, s. 63]. Prawdopodobnie początkowe zamierzenia zostały ograniczone. Być może było to efektem zniszczenia miasta w 1241 roku i wynikłego z niego kryzysu. Założenie takie jest zgodne z poglądami Rolanda Mruczka i Tomasza Kastka [2019, s. 74] oraz datowaniem korpusu na lata 1245–1257 przez jego odkrywców [Lasota, Rozpędowski 1980, s. 63].

Nieznane jest datowanie przebudowy pierwszego chóru. Większość badaczy zgadzała się, że miała ona miejsce pod koniec XIII wieku. Ostrożne założenie, że mogło mieć ono związek z rozbudową północnego aneksu, może wskazywać na rok 1293, kiedy to biskup Jan założył przy kościele szkołę [Stelmach 1991, s. 154].

Faza 3 – korpus gotycki

Dla fazy 3, do której zaliczono działania z okresu budowy korpusu gotyckiego, największe znaczenie mają dwie AJS w zachodniej części krypty. Są to: fragment filara z półosioboczną słuzką, kamiennym cokółem i destruktem płyty posadzkowej⁷ oraz ława fundamentowa z kamieni i gruzu na zaprawie wapiennej.

Dostawiony do zachodniego lica filara tęczy mur o wymiarach około 105 × 205 × 135 cm z cegły (prawdopodobnie rozbiórkowej), o nieregularnym wątku i niewykończonej spoinie ma charakter konstrukcyjny. Zapewne jest to fundament, co można poprzeć zgodnością wysokości z ławą pod filary korpusu gotyckiego. Lokalizacja przy pierwotnej arkadzie tęczy, od strony korpusu, sugeruje, że jest to stopa niosąca niegdyś ołtarz ustawiony w gotyckim korpusie, przy wejściu do pierwszego prezbiterium. Do tej fazy zaliczone zostało też zamurowanie kolejnej części wysokości portalu po podniesieniu posadzki chóru (do wysokości nowego korpusu). Również cztery ceglane grobowce, w tym jeden z zachowaną płytą nagrobną, należący do Merkela Grasevingira zmarłego w 1333 roku, wiążąc należy zapewne z tym okresem.

Stratygrafia i datowanie gotyckiego kościoła wymagają szerszych badań naziemnych partii. Są one częścią przygotowywanej przez autora dysertacji i trwają obecnie. Z tego powodu przytoczone tu zostanie jedynie znane z literatury datowanie, wymagające weryfikacji.

exterior of the chancel wall (Fig. 7). The traces of another raised floor were also classified as phase 2A. This is a fragment of masonry in the Flemish bond with which the lower part of the portal was enclosed. A faint trace of the floor is visible on the upper layer of bricks.

The construction of the nave, attributed to phase 2, probably took place in the years following the Mongol invasion, around 1241–1257.⁶ The probable dating of the chancel to the years immediately preceding the invasion is convincing. Probably the nave was also to be vaulted, as suggested by the presence of colonnettes shafts on the west side of the chancel arch pillar. Their absence in the corners of the aisles was interpreted as a denial of the existence of vaults in this part of the church [Lasota, Rozpędowski 1980, p. 63]. It is likely that the initial intentions were reduced. Perhaps this was a result of the destruction of the city in 1241 and the resulting crisis. Such an assumption is consistent with the views of Roland Mruczek and Tomasz Kastek [2019, p. 74] and the dating of the nave and aisles to 1245–1257 by its discoverers [Lasota, Rozpędowski 1980, p. 63].

The dating of the reconstruction of the first chancel is unknown. Most researchers agreed that it took place at the end of the thirteenth century. A cautious assumption that it may have been related to the extension of the northern annex may point to 1293, when Bishop John founded a school at the church [Stelmach 1991, p. 154].

Construction phase 3 – the Gothic nave

Of most significance for phase 3, which includes activities from the construction period of the Gothic nave, are two ASU in the western part of the crypt. These are: a piece of a pillar with a half octagonal colonnette, a stone base and a destructed floor slab,⁷ and a strip footing of stones and rubble in lime mortar.

Attached to the western face of the chancel arch pillar is a piece of masonry measuring approximately 105 × 205 × 135 cm of brick (probably reused), with an irregular bond and on profiled joints, and is structural in nature. It is probably a foundation, which can be supported by the correspondence in height with the strip footing for the pillars of the Gothic body. The location at the original chancel arch, on the side of the nave, suggests that it is the footing once carrying the altar set in the Gothic corpus, at the entrance to the first chancel. The bricking up of another part of the height of the portal after the chancel floor was raised (to the height of the new nave) is also included in this phase. The four brick tombs, including one with a surviving tombstone, belonging to Merkelo Grasevingir who died in 1333, are also probably linked to this period.

The chronological stratification and dating of the Gothic church require more extensive research of the above-ground parts. These are part of a dissertation being prepared by the author and are currently in progress. For this reason, only the dating known from the literature and in need of verification will be quoted

Prace przy korpusie gotyckim badacze datowali w przedziale 1300–1340⁸.

Faza 4 – budowa gotyckiego prezbiterium

Do fazy 4 należą widoczne w krypcie fundamenty ścian arkadowych gotyckiego prezbiterium. Mają one formę stóp fundamentowych, jednak luki między nimi zostały wtórnie uzupełnione, tworząc ściany obecnej krypty. Fundamenty południowych arkad są obecnie lepiej dostępne. Z poziomu krypty możliwa jest obserwacja zarówno ich dolnej partii, stanowiącej ławę fundamentową z kamieni i gruzu rozbiórkowego na jasnożółtej zaprawie wapiennej, jak i górnej – ceglanych stóp filarów murowanych w wątku gotyckim. Należy zauważyć, że wznoszenie ich musiało wymóc wyburzenie pierwotnego chóru. Wskazuje na to lokalizacja – ściana arkadowa przebiega mniej więcej w linii ściany obwodowej wcześniejszej budowli.

Jedynie górna partia fundamentów ściany północnej jest dostępna. Zapewne spoczywają one na ławie o formie analogicznej do tej po stronie południowej i pod filarem korpusu, nie można tego jednak potwierdzić.

Badacze datowali obecne prezbiterium na lata 1340–1387. Okres ten wyznaczył Stanisław Stulin [1982, s. 86]. Jakub Adamski zgodził się z czasem rozpoczęcia, jednak zakończenie budowy datował wcześniej, na rok 1369, a nawet 1361 [Adamski 2017, s. 450]. Marian Kutzner wyznaczył koniec budowy „zasadniczego zrębu świątyni” na 1350 rok [Kutzner 1996, s. 42]. Romuald Kaczmarek na podstawie analizy stylu i programu ikonograficznego wsporników i zworników sklepienia wyznaczył czas ich powstania na 1350–1360 [Kaczmarek 2011, s. 182–189].

Faza 5 – skutki katastrofy z 1649 roku

Konsekwencje katastrofy z 1649 roku są zapisane w murach krypty. Reakcja na zawalenie się trzech filarów północnych w korpusie nie ograniczyła się do odbudowy. Przyniosła również prewencyjne wzmocnienia konstrukcji, przypisane do fazy 5. Za ich ślad należy uznać łęk łączący fundamenty filarów gotyckiego prezbiterium z relikiami pierwotnego kościoła. Znajduje się on w północnej partii krypty, przy ścianie czołowej dawnego korpusu, przylegając do niej od wschodu. Taki sam zabieg zastosowano po stronie południowej, gdzie w ramach usztywnienia konstrukcji połączono murem sąsiadujące stopy fundamentowe gotyckiego filara tęczowego i podpory korpusu. Oba elementy wykonano z cegły rozbiórkowej na srebrzystej zaprawie.

Wynikiem katastrofy są także zmiany w korpusie gotyckim. Filary, które uległy zawaleniu (drugi, trzeci i czwarty od zachodu po stronie północnej), odbudowano ze zmienioną formą cokołów (ryc. 8). Ich kształt został powtórzony w filarach zawalonych w XIX wieku. Przemiany dobrze obrazuje ostatnia od zachodu podpora nawy północnej korpusu, która była pozbawiona cokołu jeszcze w 1933 roku [Burgemeister,

here. Work on the Gothic body has been dated by researchers between 1300 and 1340.⁸

Construction phase 4 – the Gothic chancel

The foundations of the arcades of the Gothic chancel visible in the crypt belong to phase 4. These are in the form of isolated footings, but the gaps between them have been filled in secondarily to form the walls of the present crypt. The foundations of the southern arcade are now more accessible. From the level of the crypt, it is possible to observe both their lower part, which is a strip footing of stones and demolition rubble in light yellow lime mortar, and their upper part, the brick isolated footings of the pillars built in Flemish bond. It should be noted that the erection of these must have necessitated the demolition of the original chancel. This is indicated by the location—the arcade wall runs roughly in line with the outer wall of the earlier building.

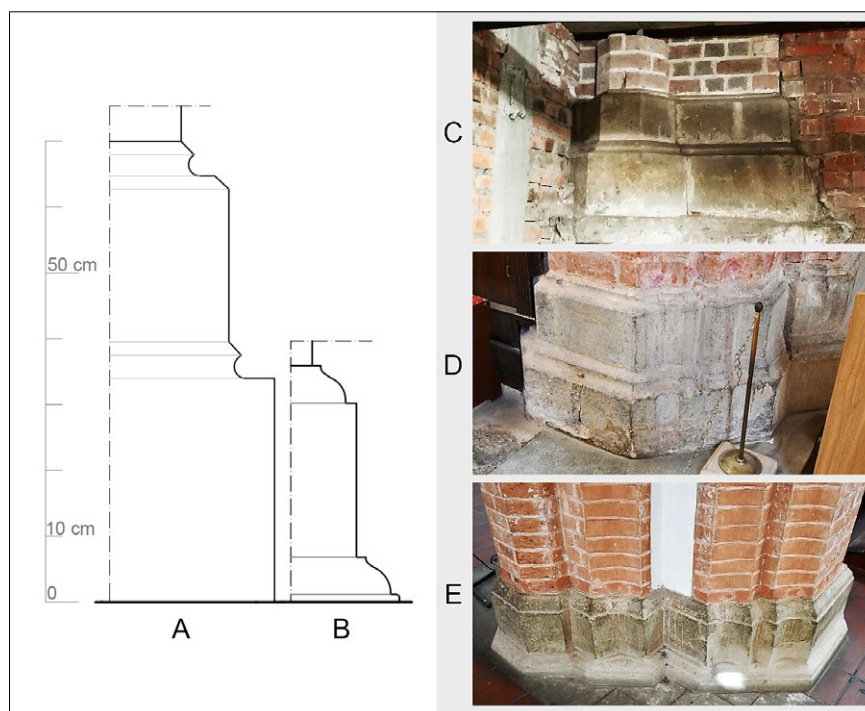
Only the upper part of the foundations of the north wall is accessible. They probably rest on a strip footing of a form analogous to that on the south side and under the pillar of the nave, but this cannot be confirmed.

Researchers have dated the present chancel to the years 1340–1387, a period determined by Stanisław Stulin [1982, p. 86]. Jakub Adamski agreed with the starting time, but dated the completion of the construction earlier, to 1369 or even 1361 [Adamski 2017, p. 450]. Marian Kutzner set the end of the construction of the ‘basic core of the church’ at 1350 [Kutzner 1996, p. 42]. Romuald Kaczmarek, based on an analysis of the style and iconographic program of the vault cantilevers and keystones, set the time of their construction at 1350–1360 [Kaczmarek 2011, pp. 182–189].

Construction phase 5 – the impact of the 1649 disaster

The consequences of the 1649 disaster are recorded in the walls of the crypt. The response to the collapse of the three north pillars in the nave was not limited to reconstruction. It also brought preventive structural reinforcements, attributed to phase 5. The arch connecting the foundations of the pillars of the Gothic chancel with the relics of the original church should be considered as a trace of these. It is in the northern part of the crypt, against the eastern wall of the former northern aisle, adjacent to it from the east. The same treatment was used on the south side, where the adjacent isolated footings of the Gothic chancel arch pillar and the nave pillar were joined by masonry as part of the structural reinforcement. Both elements were made of reused bricks in silvery mortar.

Changes to the Gothic nave also resulted from the disaster. The pillars that collapsed (the second, third and fourth on the west side of the north aisle) were rebuilt with an altered form of the bases (Fig. 8). Their shape was repeated in the pillars that collapsed in the nineteenth century. The transformation is well illustrated by the last pillar on the west side of the north aisle, which was still

Ryc. 8. Cokoły filarów w kościele pw. św. Elżbiety we Wrocławiu; A, C – zachowany w krypcie, D – obecne prezbiterium, B, E – obecny korpus; oprac. i fot. autor

Fig. 8. Pillar bases in the Church of St. Elizabeth in Wrocław; A, C – preserved in the crypt, D – present chancel, B, E – present nave; drawings and photos by the author

Grundmann 1933, s. 88]. Dziś ma ona cokół ze sztucznego kamienia, a pod posadzką, w krypcie, widoczna jest oryginalna, gotycka podstawa.

Całość zmian po katastrofie zakwalifikowano do fazy 5 i datuje się na lata 1649–1652 [Burgemeister, Grundmann 1933, s. 82].

Faza 6 – druga połowa XIX wieku

Faza 6 obejmuje efekty dwóch XIX-wiecznych ingerencji z 1857 i 1890 roku. W południowo-zachodnim narożu krypty znajduje się – wymurowane z maszynowej cegły – wzmocnienie stopy fundamentowej piątego od zachodu filara korpusu gotyckiego. Wymiary dostępnej części tego fundamentu to $3,57 \times 1,27$ m. Wtórnie został do niego dostawiony (o czym świadczy styk murów) mur kanału centralnego ogrzewania, wykonany z tego samego typu cegieł. Kanały te, dziś nieistniejące, pozostawiły po sobie destrukty w ścianach krypty. Prócz jej południowo-zachodniej części można je dostrzec na ścianie północnej – jako fragment muru w wątku kowadełkowym dostawiony do filara korpusu gotyckiego. Około 6 m dalej na wschód, na tej samej ścianie znajduje się wejście do zachowanej części kanału, prowadzącej do pomieszczenia dzisiejszej kotłowni (pod obecną zakrystią). Kontynuację kanału, wtórnie zamurowaną, można dostrzec na tej samej wysokości na ścianie południowej krypty.

Ceglana obudowa stopy fundamentowej południowo-zachodniego filara korpusu została najpewniej wzniesiona po katastrofie podczas prac konserwatorskich w 1857 roku. Zawaliły się wówczas dwa filary

without a base in 1933 [Burgemeister, Grundmann 1933, p. 88]. Today it has a plinth of artificial stone, and the original Gothic base is visible under the floor, in the crypt.

The entire alterations after the catastrophe were classified as phase 5 and date from 1649 to 1652 [Burgemeister, Grundmann 1933, p. 82].

Construction phase 6 – the second half of nineteenth century

Phase 6 includes the results of two nineteenth-century interventions of 1857 and 1890. In the south-west corner of the crypt is the—machine-made brick—reinforcement of the foundation footing of the fifth pillar of the Gothic nave to the west. The dimensions of the accessible part of this foundation are 3.57×1.27 m. Secondly, the wall of the central heating channel, made of the same type of bricks, was added to it (as evidenced by the junction of the walls). These canals, now defunct, have left destrukts in the walls of the crypt. Apart from its south-western part, they can be seen on the northern wall—as a fragment of the wall in the English bond added to the pillar of the Gothic nave. About 6 m further east, on the same wall, is the entrance to the preserved part of the channel, leading to the room of the present boiler room (under the present sacristy). The continuation of the channel, secondarily bricked up, can be seen at the same altitude on the south wall of the crypt.

The brick casing of the foundation isolated footing of the south-west pillar of the nave was probably erected after the disaster during the restoration work in 1857. At that time, two pillars of the south aisle—the third and

nawy południowej korpusu – trzeci i czwarty, licząc od zachodu. Odbudowa z 1858 roku objęła wszystkie, oprócz zachodniej, podpory południowe korpusu [Burgemeister, Grundmann 1933, s. 86]. Nieco później, w roku 1890, rozpoczęto w kościele kolejne prace, które objęły m.in. instalację centralnego ogrzewania [Burgemeister, Grundmann 1933, s. 86].

Faza 7 – przygotowania do ekspozycji z lat 1981–2000

Krypta jest w rzeczywistości zabezpieczeniem wykopów archeologicznych i niedokończoną przestrzenią ekspozycyjną. Większość jej elementów powstała w latach 1981–2000. Projekty, według których wykonano pracę, zakładały jak największe wykorzystanie zastanych warunków, o czym świadczy użycie fundamentów chóru gotyckiego jako ścian krypty (po uzupełnieniu luk) oraz zmiana założeń po odkryciu możliwości mniej inwazyjnego ustawienia wejścia [NID 1981, sygn. 152/168; 1984, sygn. 152/192; 1992, sygn. 152/201].

Wszystkie te zabiegi przypisano do fazy 7. Należy do niej m.in. przemurowanie lica romańskiego muru powyżej cokołu półfilara. Zapewne zabieg ten został wykonany w celu przygotowania w tym miejscu jakiejś formy ekspozycji. Zasięg fazy 7 obejmuje też zamurowania dawnych kanałów centralnego ogrzewania – dwa w ścianie północnej krypty i jedno w południowej. Również znajdująca się poniżej tego ostatniego przestrzeń między stopami fundamentowymi filarów chóru została zamurowana w tej samej fazie. Wykonane w trzech miejscach podmurowania pod nowy, żelbetowy strop oraz on sam to także faza 7. To samo dotyczy zachodniej i wschodniej ściany. Schody wejściowe do krypty w jej wschodniej partii wykonane zostały z betonu. Do tej samej fazy należy zaliczać osadzoną w murze romańskim żelbetową stopę pod słup stalowej konstrukcji stropu, samą konstrukcję oraz niewielkie ceglane uzupełnienie we wschodniej partii romańskiego muru – bezpośrednio przy ścianie krypty. Wyznacznikami zasięgu fazy 7 są maszynowe cegły o współczesnych wymiarach, ciemnoszara zaprawa cementowa oraz elementy stalowe i żelbetowe.

Po zakończeniu wykopalisk relikty planowano udostępnić zwiedzającym. Podziemna przestrzeń ekspozycyjna miała obejmować północną część prezbiterium oraz oba destrukty filarów tęczy pierwszego kościoła [NID 1981, sygn. 152/168]. Po krytycznej opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków zakres silnie okrojono [NID 1984, sygn. 152/192]. Następnie zostały zaakceptowane dwa projekty [NID 1992, sygn. 152/201], zmniejszające kryptę od wschodu oraz zmieniające lokalizację wejścia. Dostęp do reliktyw czołowej ściany chóru, południowego filara tęczy, ścian korpusu i przypory aneksu został uniemożliwiony. Kryptę przykryto stropem żelbetowym na konstrukcji stalowej i wydzielono murowanymi ścianami od wschodu i zachodu. Działania te, określone mianem fazy 7, należy datować na lata 1981–1995⁹.

fourth, counting from the west—collapsed. The reconstruction of 1858 included all but the western southern pillars of the nave [Burgemeister, Grundmann 1933, p. 86]. A little later, in 1890, further work began in the church, which included the installation of central heating [Burgemeister, Grundmann 1933, p. 86].

Construction phase 7 – 1981–2000 preparations for the exposition

The crypt is in fact a preservation of archaeological excavations and an unfinished exhibition space. Most of its elements were created between 1981 and 2000. The designs according to which the work was carried out were intended to make the most of the conditions found, as evidenced by the use of the foundations of the Gothic chancel as the walls of the crypt (after filling in the gaps) and the change of assumptions after the discovery of the possibility of a less destructive positioning of the entrance [NID 1981, sign 152/168; 1984, sign 152/192; 1992, sign 152/201].

All these procedures have been attributed to phase 7, which includes the facing of the Romanesque wall above the pedestal of the half-pillar. Presumably this treatment was carried out in order to prepare some form of exposition at this point. The extent of phase 7 also includes the bricking up of the former central heating channels—two in the north wall of the crypt and one in the south wall. Also, the space below the latter between the isolated footings of the chancel pillars was bricked up in the same phase. The masonry work between the relics and the new reinforced concrete ceiling and the ceiling itself was also carried out in phase 7. The same applies to the west and east walls. The entrance stairs to the crypt in its eastern part were made of concrete. The reinforced concrete footing embedded in the Romanesque wall for the column of the steel ceiling structure, the structure itself and a small brick addition in the eastern part of the Romanesque wall—directly next to the crypt wall—should be included in the same phase. Indicators of the range of Phase 7 are machine-made bricks of contemporary dimensions, dark grey cement mortar and steel and reinforced concrete elements.

After the digs concluded, the relics were planned to be made accessible to visitors. The underground exhibition space was to consist of the northern part of the presbytery and both destrukts of the chancel arch's support columns of the first church [NID 1981, sign. 152/168]. After a critical appraisal by the Voivodeship Conservator of Monuments, the scope was greatly reduced [NID 1984, sign. 152/192]. Two designs were accepted afterwards [NID 1992, sign. 152/201], which made the crypt smaller from the east and altered the location of the entrance. Access to the relics of the frontal wall of the choir, the southern chancel arch column, the walls of the main body and the buttress of the annex was blocked. The crypt was covered with a concrete ceiling with a steel support system and partitioned with masonry walls from the east and west. These measured, termed as phase 7, should be dated to 1981–1995.⁹

Przeprowadzone badania pozwoliły na odtworzenie dziejów rejonu krypty kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od XIII wieku do czasów współczesnych. Istotne wydają się wnioski dotyczące historii XIII-wiecznego prezbiterium. Miało ono rzut prostokątny o wymiarach około $18,60 \times 7,80$ m i było dwuprzęsłowe. Niemal kwadratowe przeszła dzielił półfilar, przechodzący w gurt. Żebra spływały na cylindryczne słuźki. Wydłużone prezbiterium nawiązywało zapewne do budowanych w pobliżu chórów wrocławskich kościołów Dominikanów i Franciszkanów.

Brak zachowanych górnych partii prezbiterium uniemożliwia rekonstrukcję sklepień. Większość badaczy sugerowała sklepienia sześciopolewe, które na początku XIII wieku zdobywały popularność w Europie Środkowej [Maira Vidal 2017, s. 2]. W takiej rekonstrukcji żebra diagonalne opierały się na słuźkach ciągnących się do poziomu baz, centralne zaś spływały na słuźki nadwieszony. Takie podparcie sklepień jest jedynym sposobem rekonstruowania ich w postaci sześciopolewej, gdyż w połowie szerokości przeszła na dolnych partiach ściany nie ma śladów po słuźce. Trudno jednak o istniejącą analogię dla takiego rozwiązania z tego okresu. Sześciopolewe sklepienia oparte wyłącznie na nadwieszonych słuźkach są częste. Zdarzają się chóry o skrajnych słuźkach pełnej wysokości i pozostałych nadwieszonych (np. kościół Minorytów w Głogowie). Warto przytoczyć rekonstrukcję chóru kościoła NMP w Złotoryi autorstwa Hanny Kozaczewskiej-Golasz i Tadeusza Kozaczewskiego. Ten był jednak jedno-przędłowy i zamknięty od wschodu apsydą, co różni go od omawianego [Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski 1989, s. 132]. Można zauważyć, że naprzemiennie wykorzystanie słuźek podwieszonych i spływających do posadzki pojawia się w teoretycznych rekonstrukcjach (ryc. 9)¹⁰, jednak wśród zachowanych obiektów trudno o analogie. Użycie sklepienia sześciopolewego nie było też konieczne z konstrukcyjnego punktu widzenia [Maira Vidal 2017].

Nie jest wykluczone, że w pierwszym chórze kościoła św. Elżbiety zastosowano sklepienie sześciopolewe oparte naprzemiennie na słuźkach podwieszonych i spływających do posadzki. Być może przykłady analogiczne zwyczajnie nie przetrwały do dzisiaj. Nie da się tego jednak stwierdzić z pewnością. Należy wziąć pod uwagę, że sklepienia chóru mogły być prostsze – czteropolewe, a wszystkie żebra podpierały słuźki spływające na bazy i cokoły, których relikty znamy.

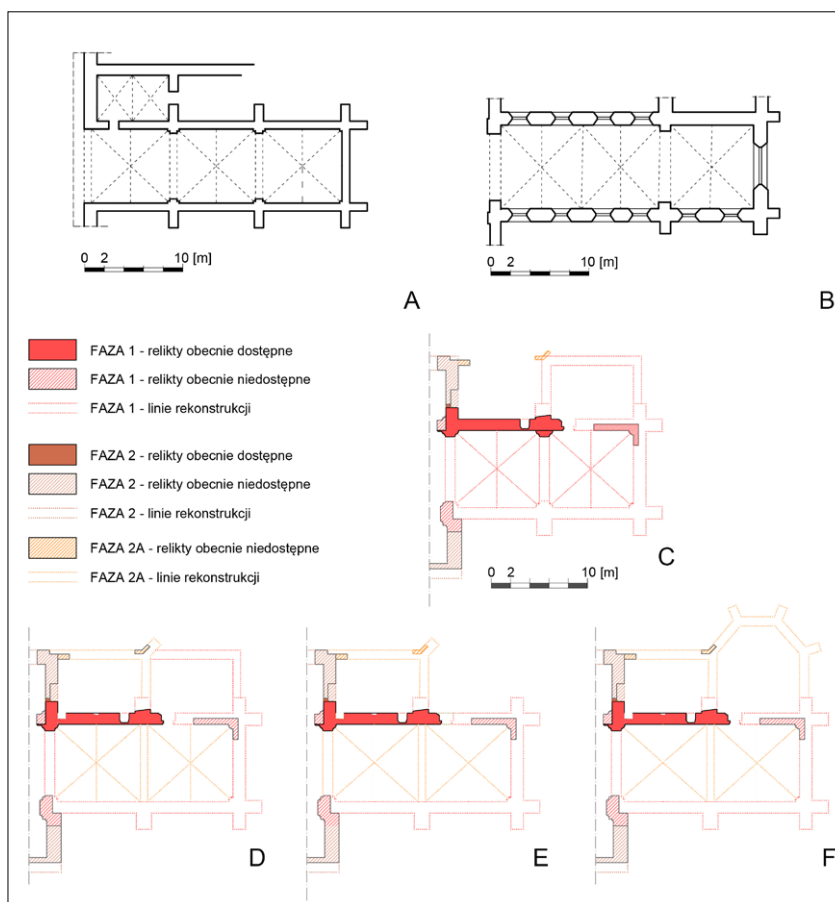
Aneks przylegający od północy do prezbiterium musiał zostać wzniesiony równocześnie z nim. Wskazuje na to położenie węgiera i kieszeni zasuw drzwi portalu. Ich układ umożliwiał zamknięcie chóru kościoła od zewnątrz, co może być tłumaczone jedynie istnieniem w tym miejscu pomieszczenia. Jako że portal nie nosi śladów wtórnego osadzenia w murze, można uznać, że powstało ono w fazie 1. Zasięg aneksu ograniczał się do przeszły wschodniego (ryc. 9C),

The research carried out has made it possible to reconstruct the history of the crypt area of St. Elizabeth's Church in Wrocław from the thirteenth century to the present day. Conclusions concerning the history of the thirteenth-century chancel seem important. It had a rectangular plan measuring approximately 18.60×7.80 m and was two-bay. The almost square bays were divided by a half-pillar, passing into a transverse rib. The ribs descended into cylindrical colonnettes. The elongated chancel probably referred to the Dominican and Franciscan churches of Wrocław, which were built close to it.

The lack of preserved upper parts of the chancel makes the reconstruction of the vaults impossible. Most researchers have suggested six-partite vaults, which were gaining popularity in Central Europe in the early thirteenth century [Maira Vidal 2017, p. 2]. In such a reconstruction, the diagonal ribs rested on colonnettes continuing to the level of the bases, while the central ribs flowed onto overhanging colonnettes. Supporting the vaults in this way is the only way to reconstruct them in six-partite form, as there are no traces of colonnettes on the lower parts of the wall halfway across the bay. However, it is difficult to find an existing analogy for such a solution from this period. Six-partite vaults based exclusively on overhanging colonnettes are common. There are choirs with outer full height colonnettes and other overhanging (e.g., the Minorite church in Głogów). The reconstruction of the chancel of the church of the Blessed Virgin Mary in Złotoryja by Hanna Kozaczewska-Golasz and Tadeusz Kozaczewski is worth citing. This one, however, was single-bay and closed to the east by an apse, which differs from the one in discussion [Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski 1989, p. 132]. It may be noted that the alternate use of suspended and descending colonnettes to the floor appears in theoretical reconstructions (Fig. 9)¹⁰ but analogies are difficult to find among the surviving buildings. The use of a six-partite vault was also not necessary from a structural point of view [Maira Vidal 2017].

It is not impossible that the first chancel of St. Elizabeth's Church used a six-partite vault based alternately on colonnettes suspended and descending to the floor. Perhaps analogous examples simply have not survived to the present day. However, this cannot be stated with certainty. It must be considered that the choir vaults may have been simpler groin vaults, with all the ribs supported by colonnettes descending to bases and pedestals, the relics of which we know.

The annex adjacent to the chancel to the north must have been erected at the same time as the chancel. This is indicated by the position of the jamb and the drawbar slot of the portal. Their arrangement enabled the chancel of the church to be closed from the outside, which can only be explained by the existence of a room in this location. As the portal bears no traces of secondary embedment in the wall, it can be concluded that it was created in phase 1. The extent of the annex was limited to the east bay (Fig. 9C), as indicated by a

Ryc. 9. Rekonstrukcje chórow XIII-wiecznych kościołów Wrocławia; A – św. Wojciecha (przerys za: Małachowicz 1975); B – św. Jakuba i Wincentego (przerys za: Kozaczewska-Golasz, 2013, s. 9), C–F św. Wstępne propozycje rekonstrukcji prezbiterium i aneksu pierwotnego kościoła pw. św. Elżbiety we Wrocławiu; C – prezbiterium przed zmianą sklepień i rozbudową aneksu, D – prezbiterium po zmianie sklepień i rozbudowie aneksu – wariant 1, E – prezbiterium po zmianie sklepień, wyburzeniu pierwotnego aneksu i wzniesieniu drugiego w nowym miejscu – wariant 2, F – prezbiterium po zmianie sklepień, wyburzeniu pierwotnego aneksu i wzniesieniu kaplicy z przyległą zakrystią lub szkołą

Fig. 9. Reconstructions of the chancels of the thirteenth-century churches of Wrocław; A – St. Adalbert (redrawn after: Małachowicz 1975); B – St. James and St. Vincent (redrawn after: Kozaczewska-Golasz, 2013, p. 9), C–F – St. Elizabeth (redrawn after: Kozaczewska-Golasz, 2013, p. 9). Initial proposals for the reconstruction of the chancel and annex of the primary church of St. Elizabeth in Wrocław; C – chancel before the alteration of the vaults and extension of the annex, D – chancel after the alteration of the vaults and extension of the annex – variant 1, E – chancel after the alteration of the vaults, demolition of the original annex and erection of a second one in a new place – variant 2, F – chancel after the alteration of the vaults, demolition of the original annex and erection of a chapel with an adjacent sacristy or school

na co wskazuje fragment ściany czołowej korpusu, wyraźnie dostawiony do wcześniejszego zaczątku. Skoro mur w tym miejscu nie istniał w tym czasie, nie może być mowy o dostawieniu do niego zakrystii. Rzut pierwszego aneksu był zapewne prostokątny, o wymiarach około 10×6 m, na co wskazuje położenie reliktu interpretowanego jako pozostałość po diagonalnej przyporze. Jest on obecnie niedostępny, a jego lokalizacja znana jest jedynie z dokumentacji¹¹ [Lasota, Rozpędowski 1980, s. 62; Lasota, Piekalski 1996, s. 14–15]. Przy założeniu, że pierwszy aneks był prostokątny, relikw ten musi być interpretowany jako przypora późniejszej rozbudowy zakrystii lub szkoły o szerokość zachodniego przęsła chóru.

Istnieje też druga możliwa rekonstrukcja pierwszego aneksu. Mur interpretowany przez Lasotę i Rozpędowskiego jako diagonalna przypora mógł w rzeczywi-

fragment of the front wall of the northern aisle, clearly attached to the earlier beginning. Since the wall at this point did not exist at this time, there can be no question of a sacristy being added to it. The ground plan of the first annex was probably rectangular, measuring approximately 10×6 m, as indicated by the position of a relic interpreted as the remains of a diagonal buttress. It is currently inaccessible, and its location is known only from documentation¹¹ [Lasota, Rozpędowski 1980, p. 62; Lasota, Piekalski 1996, pp. 14–15]. Assuming that the first annex was rectangular, this relic must be interpreted as a buttress of a later extension of the sacristy or school by the width of the west bay of the chancel.

There is also a second possible reconstruction of the first annex. The wall interpreted by Lasota and Rozpędowski as a diagonal buttress may in fact have been part of a three-sided closed chapel, adjacent to the

stości stanowić część kaplicy zamkniętej trójbocznie, przylegającej od północy do chóru. Mogłaby ona zostać wzniesiona w miejscu pierwszego aneksu, wraz z przyległym pomieszczeniem zlokalizowanym w szerokości przęsła zachodniego (ryc. 9F).

Niezależnie od formy pierwszego aneksu jasne jest, że zostało do niego dostawione uzupełnienie w szerokości przęsła zachodniego. Było to najpewniej sklepienie pomieszczenie z diagonalną przyporą. Wnętrze było otynkowane, a w ścianie południowej znajdowała się nisza o wymiarach rzutu 60 × 85 cm. Na jej użytkowy charakter wskazują relikty tynku w jej wnętrzu. Mogło to być np. armarium. Wydaje się prawdopodobne, że te zmiany mogły być związane z przebudową prezbiterium, która objęła zmianę systemu sklepień, skucie półfilarów, tynkowanie wnętrza (faza 2A). Najprawdopodobniej mniej więcej w tym samym czasie skute zostało lico lizeny północnego filara tęczowego. Zabieg ten przeprowadzono jedynie w jego zachodniej połowie. Następnie całość pokryto warstwą tynku. Ta ingerencja w istotny konstrukcyjnie element była zapewne możliwa dzięki zmianie sklepień. W tym samym czasie skute też półfilar między przęsłami.

Interesujący jest okres funkcjonowania pierwszego prezbiterium w czasie, w którym istniał już gotycki korpus. Zapewne nie był to długi czas, jednak wystarczający, aby wymagać budowlanych przemian istniejącego prezbiterium. Podniesiono wówczas posadzkę (ponownie) i wzniesiono ołtarz przy arkadzie tęczowej. Poziomy użytkowy był o około 145 cm niższy od obecnego. Wskazania na tę różnicę miały już miejsce w literaturze¹². Dowodem na jej istnienie jest zachowany fragment płyty posadzkowej oraz cokół piątego od zachodu filara północnego gotyckiego korpusu. Co ważne, ma on profil dwustrefowy, znany z cokołów prezbiterium (ryc. 8). Korpus i chór gotycki w początkowym założeniu łączyła więc wspólna dekoracja cokołów¹³.

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że krypta stanowi zapis całej historii budynku od pierwszej połowy XIII do XX wieku. Jest to jedyne miejsce w obrębie kościoła, w którym możliwa jest obserwacja pozostałości po wszystkich etapach jego funkcjonowania. Jako taka krypta wydaje się być wyjątkowo interesująca jako punkt wyjściowy do planowanych badań oraz rekonstrukcji przeobrażeń całej świątyni.

chancel to the north. It could have been built on the site of the first annex, together with an adjacent room located in the width of the west bay (Fig. 9F).

Regardless of the form of the first annex, it is clear that an extension in the width of the west bay was added to it. This was most likely a vaulted room with a diagonal buttress. The interior was plastered and there was a niche in the south wall with plan dimensions of 60 × 85 cm. Its utilitarian nature is indicated by plaster relics in its interior. It may have been an armarium, perhaps. It seems likely that these alterations may have been related to the rebuilding of the chancel, which included changing the vaulting system, the removal of half-pillars, and the plastering of the interior (phase 2A). It is most likely that the face of the lesene of the northern chancel arch pillar was chiseled away at around the same time. This treatment was only carried out on its western half. The entire structure was then covered with a layer of plaster. This interference with a structurally important element was probably made possible by changing the vaults. The half-pillar between the bays was also removed at the same time.

It is interesting to note the period of functioning of the first chancel at a time when the Gothic nave already existed. Probably not a long time, but sufficient to require building alterations to the existing chancel. At that time, the floor was raised (again) and an altar was erected at the chancel arcade. The usable level was about 145 cm lower than the present one. Indications of this difference have already taken place in the literature.¹² Evidence of its existence is provided by a surviving fragment of the floor slab and the base of the fifth north pillar of the Gothic nave to the west. Significantly, it has the two-zone profile known from the Gothic chancel bases (Fig. 8). The corpus and the Gothic chancel in the initial setting were thus linked by a common decoration of the bases.¹³

On the strength of the research carried out, it can be concluded that the crypt is a record of the entire history of the building from the first half of the thirteenth century to the twentieth century. It is the only place within the church where it is possible to observe the remains of all phases of its functioning. As such, the crypt appears to be of exceptional interest as a starting point for the planned research and reconstruction of the transformation of the entire church.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Narodowy Instytut Dziedzictwa, Archiwum Oddziału Terenowego we Wrocławiu.
Kościół św. Elżbiety. Architektura, sygn. 152/168.
Kościół św. Elżbiety. Krypta. Projekt zamienny, sygn. 152/192.
Kościół św. Elżbiety. Projekt zamienny muru krypty, sygn. 152/201.

Teksty źródłowe / Source texts

- Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 7, cz. 2: *Regesten zur schlesischen Geschichte. Zweiter Theil. Bis zum Jahre 1280*, oprac. Colmar Grünhagen, Breslau 1875.
Codex Diplomaticus Silesiae, t. 29, cz. 2: *Regesten zur schlesischen Geschichte 1334–1337*, oprac. Konrad Wutke, Erich Randt, Hans Bellée, Breslau 1875.

Dokumentacja / Documentation

„Inwentaryzacja kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu”, oprac. w Pracowni Konserwacji Zabytków – Pracowni Architektury we Wrocławiu, S. Radmoski, A. Kamiński, R. Stachura, F. Nadolski, w zbiorach Katedry Konserwacji Architektury i Rewaloryzacji Krajobrazu Kulturowego Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1977.

Opracowania / Secondary sources

- Adamski Jakub, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200–1420*, Kraków 2017.
- Aicardi Irene, Chiabrande Filiberto, Lingua Andrea, Noardo Francesca, *Recent trends in cultural heritage survey: The photogrammetric computer vision approach*, „Journal of Cultural Heritage” 2018, t. 32, s. 257–266.
- Bednarz Łukasz, Jasieńko Jerzy, Kogut Tomasz, Dominiak Łukasz, *Przydatność chmury punktów do inwentaryzacji zabytku na podstawie kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Nysie*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2016, nr 45, s. 117–128.
- Burgemeister Ludwig, Grundmann Günther, *Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien*, t. 2, Breslau 1933.
- Elkhrachy Ismail, *Modeling and Visualization of Three Dimensional Objects Using Low-Cost Terrestrial Photogrammetry*, „International Journal of Architectural Heritage” 2019, t. 14, nr 10, s. 1456–1467.
- Kaczmarek, Romuald, *Kościół pw. św. Elżbiety*, [w:] *Leksykon Architektury Wrocławia*, red. Rafał Eysymontt et al., Wrocław 2011, s. 242–245.
- Kastek Tomasz A., Mruczek Roland, *Kościół grodowe, targowe i parafialne wczesnego Wrocławia na tle Śląskiej i europejskiej architektury sakralnej*, [w:] *Fara w mieście od średniowiecza do współczesności: społeczność – duchowość – architektura – wystrój: studia z historii sztuki* [materiały z konferencji naukowej, Wrocław, 15–16 listopada 2018], red. Rafał Eysymontt, Dariusz Gałęwski, Wrocław 2019, s. 71–82.
- Karnicki Rafał, *Wykorzystanie oznaczeń badań architektonicznych w uszczegóławianiu modeli przestrzennych i sposoby prezentacji wyników*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2022, nr 69, s. 89–97.
- Kozaczewska-Golasz Hanna, *Halowe kościoły z XIII wieku na Śląsku*, Wrocław 2015.
- Kozaczewska-Golasz Hanna, *Miejskie kościoły parafialne pierwszej połowy XIII w. na Śląsku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1986, t. 31, z. 1, s. 17–42.
- Kozaczewska-Golasz Hanna, *Średniowieczne kościoły halowe Wrocławia*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 3: *Świątynia*, Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1997, s. 31–49.
- Kozaczewska-Golasz Hanna, *Średniowieczne kościoły halowe na Śląsku. Część 1: Kościoły z XIII*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2013 t. 58, z. 1, s. 5–40.
- Kozaczewska-Golasz Hanna, Kozaczewski Tadeusz, *Trzynastowieczny kościół N.P. Marii w Złotorzy*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej” 1989, t. 11, nr 22, s. 113–139.
- Kunisch Johann G., *Die St. Elisabeth-Kirche zu Breslau und ihre Denkmäler*, Breslau 1841.
- Kutzner Marian, *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu na tle Śląskiej szkoły architektonicznej XIV*, [w:] *Z dziejów Wielkomięskiej fary: Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. Mieczysław Zlat, Wrocław 1996, s. 19–53.
- Lasota Czesław, Piekalski Jerzy, *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Z dziejów Wielkomięskiej fary...*, op. cit., s. 11–19.
- Lasota Czesław, Rozpędowski Jerzy, *Pierwotny kościół parafialny św. Wawrzyńca i św. Elżbiety we Wrocławiu*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej” 1980, t. 13: *Z badań średniowiecznej architektury Śląska*, s. 61–66.
- Luchs Hermann, *Die Denkmäler der St. Elisabeth-Kirche zu Breslau: mit einem lithographirten Grundriss der Kirche*, Breslau 1860.
- Łuzyniecka Ewa, *The use of 2D vector studies as an architectural research stage in the era of digital spatial models*, „Architectus” 2022, t. 71, s. 79–86.
- Maira Vidal Rocio, *The evolution of the knowledge of geometry in early Gothic construction: The development of the sexpartite vault in Europe*, „International Journal of Architectural Heritage” 2017, t. 11, nr 7, s. 1005–1025.
- Małachowicz Edmund, *Wczesnośredniowieczna architektura kościoła dominikanów we Wrocławiu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1975, t. 20, z. 1, s. 11–50.
- Małachowicz Edmund, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1994.
- Młynarska-Kaletynowa Marta, *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, „Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Archeologicznej” 1986, t. 4, s. 501–503.
- Piekalski Jerzy, *Stratygrafia nawarstwień kulturowych w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1994, t. 35.
- Schmeidler Johann Karl Hermann, *Die evangelische Haupt- und Pfarr-Kirche zu St. Elisabeth: Denkschrift zur Feier ihres 600 jährigen Bestehens*, Breslau 1857.
- Stelmach Roman, *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska*, t. 1–5, Wrocław 1991.
- Stelmach Roman, *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska*, t. 6: (1380–1391), Wrocław 1995.
- Stulin Stanisław, *„Kierunki kształtowania się stylu regionalnego architektury sakralnej na Śląsku 1320–1370”*, rozprawa doktorska na Politechnice Wrocławskiej.
- Świechowski Zygmunt, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955.
- Wodziński Marcin, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996.

- ¹ Elżbieta z Turyngii została kanonizowana w 1235 r. Zapewne pierwotnie kościół był poświęcony św. Wawrzyncowi, a dopiero później pojawiło się drugie wezwanie, które ostatecznie zwyciężyło. W dokumencie z 1253 r. mowa jest już o parafii św. Elżbiety. Pisali o tym Czesław Lasota i Jerzy Rozpędowski [1980, s. 61], Marta Młynarska-Kaletynowa [1986, s. 103–105] i Jakub Adamski [2017, s. 160–161].
- ² Mowa tu o Henryku III Białym i jego najmłodszym bracie Władysławie.
- ³ Do obliczeń użyto programu RealityCapture firmy CapturingReality.
- ⁴ Szerzej o działaniu fotogrametrii cyfrowej i kolejnych etapach obliczeń zob. m.in. Aicardi *et al.* 2018, s. 261–265, a o wykorzystaniu modeli w badaniach architektonicznych – Karnicki 2022.
- ⁵ Pojęcie „architektonicznej jednostki stratygraficznej” (AJS) [ASU – *architectural stratigraphic unit*] wprowadziła Ewa Łuzyniecka [2022].
- ⁶ 19 listopada 1257 to data konsekracji kościoła znana ze źródła. Jako termin zakończenia prac nad korpusem wskazała ją jego odkrywcy, zob. Lasota, Rozpędowski 1980, s. 63.
- ⁷ Płyta ta to macewa, z niewielkim reliktem wykutej w niej hebrajskiej inskrypcji. Była wiązana z szeregiem innych macew, użytych w budynkach XIV-wiecznego Wrocławia po 27 IX 1345. Wtedy to Jan Luksemburski zezwolił na użycie płyt nagrobnych z kirkutu do umacniania murów miejskich [Wodziński 1996, s. 165, 197]. Nie jest jednak wykluczone, że została użyta w tym miejscu wcześniej. Zagadnienie to jest częścią prowadzonych przez autora badań.
- ⁸ Początek budowy obecnego korpusu na lata 1300–1330 określili odkrywcy kościoła pierwotnego [Lasota, Rozpędowski 1980, s. 64]. Stanisław Stulin wyznaczył ten moment na lata 1309–1318. Według badacza w trzeciej dekadzie XIV w. zmieniono koncepcję, czego rezultatem jest obecna forma kościoła. Dolne partie ścian korpusu miały zostać ukończone ok. 1340 r. [Stulin 1982, s. 86]. Marian Kutzner wiązał początek budowy nowej świątyni z pożarem miasta z 1319 r. [Kutzner 1996, s. 34]. Jakub Adamski datował korpus na lata od ok. 1300 do 1340 [Adamski 2017, s. 401–402]. Hanna Kozaczewska-Golasz stwierdziła, że początek budowy korpusu miał miejsce w 4 ćw. XIII w., a decyzja o zmianie projektu zapadła ok. 1300 r. [Kozaczewska-Golasz 2015, s. 230].
- ⁹ Za konsultacje dotyczące stratygrafii dziękuję prof. Ewie Łuzynieckiej, dr. Maciejowi Małachowiczowi i dr. Rolandowi Mruczkowi.
- ¹⁰ Mowa tu m.in. o kościołach Franciszkanów i Dominikanów we Wrocławiu. W przypadku kościoła św. Wojciecha rekonstrukcja sklepień sześciobocznych została przedstawiona przez E. Małachowicza jako wariant, a w części rysunków autor ukazał sklepienia krzyżowo-żebrowe [Małachowicz 1975].
- ¹¹ W dwóch wersjach dokumentacji pozycja przypory jest różna. Za bardziej wiarygodną zapewne trzeba uznać późniejszą, z powodu większej dokładności rysunku.
- ¹² Według Burmistrza i Grundmanna różnicę poziomów odkryto w 1857 r. Ocenili ją oni na ok. 2 stopy [Burmistrz, Grundmann 1933 s. 88]. Pisał o niej Marian Kutzner, oceniając ją na ok. 1 m [Kutzner 1996, s. 26]. Z kolei Hanna Kozaczewska-Golasz szacowała różnicę na kilkadziesiąt centymetrów [Kozaczewska-Golasz 2015, s. 234].
- ¹³ Za obszerne konsultacje dotyczące zagadnienia poziomu posadzki kościoła dziękuję dr. Zygmunta Łuniewiczowi.

Streszczenie

Pod posadzką kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu znajduje się pomieszczenie stanowiące zabezpieczony wykop archeologiczny. Powstało ono w końcu XX wieku w celu ekspozycji relikwii poprzedniego kościoła odkrytych w 1976 roku. Plany te nie zostały zrealizowane, a krypta nigdy nie pełniła funkcji ekspozycyjnej. Dla badań architektonicznych stanowi jednak kluczowy punkt kościoła. Położenie w jego centralnej części pozwala na dostęp do relikwii świątyni z XIII wieku oraz pozostałości po przebudowach kościoła w okresie średniowiecza i nowożytności – aż do końca XX wieku. Jako taka została w latach 2021–2022 zinventaryzowana oraz przebadana metodą stratygraficzną. W efekcie powstało kompletne rozwarstwienie chronologiczne krypty. Wydzielono siedem faz budowlanych składających się na zapis całej historii kościoła. Umożliwiło to próbę rekonstrukcji dziejów kościoła późnoromańskiego oraz niektórych partii istniejącego.

Abstract

Underneath the floor of St. Elizabeth's Church in Wrocław is a room that is a secured archaeological excavation. It was created at the end of the twentieth century to display the relics of the former church discovered in 1976. These plans were not implemented and the crypt was never used as an exhibition space. For architectural research, however, it represents a key point in the church. Its location in its central part allows access to the relics of the thirteenth-century church, as well as the remains of the church's alterations in the medieval and early modern periods—up to the end of the twentieth century. As such, it was inventoried in 2021–2022 and surveyed using the stratigraphic method. The result was a complete chronological stratification of the crypt. Seven construction phases were separated, making up the record of the entire history of the church. This enabled an attempt to reconstruct the history of the late Romanesque church and some parts of the existing one.